Persian Language and Iranian Dialects
11st Year, Vol. 1, No.21
Spring & Summer 2026
Research Article

DOI:10.22124/plid.2026.34193.1770
Received: 2026/07/12
Accepted: 2026/08/24

Comparative Study of the Orthography of Talysh Texts from Lankaran in the Nineteenth Century

Hosein Ali Rahimi[1]

Abstract
The Talysh language possesses a distinctive phonological system whose written representation has historically posed a number of orthographic challenges. Examining early Talysh texts provides valuable insights into the development of its writing tradition and the historical evolution of its orthography. This study employs a descriptive-analytical and comparative approach to examine four nineteenth-century Talysh manuscripts from the Lankaran region, dating to the second half of the nineteenth century. The aim is to identify the scribes' strategies for representing Talysh phonemes and to investigate the similarities and differences among these orthographic practices. The findings indicate that although Talysh orthography had not yet reached a fully standardized stage, the scribes shared a relatively consistent set of conventions and writing tendencies. The analysis of the representation of features such as the closed ā vowel, yā-ye majhūl (historical long ē), final short vowels, the schwa vowel, and consonants with multiple graphemic representations demonstrates that variations among the manuscripts reflect differences in the application of orthographic conventions rather than the absence of established principles. The study further suggests that the Talysh writing tradition in Lankaran developed through interaction with Persian and Turkic scribal traditions while maintaining its own relatively coherent orthographic system.

Keywords: Talysh language; orthography; Northern Talysh; manuscripts; history of writing

Extended Abstract

1. Introduction

The adaptation of the Perso-Arabic script to Iranian languages with phonological systems different from Persian has long attracted scholarly attention. Nevertheless, historical Talysh writing remains one of the least explored areas within Iranian historical orthography. Most previous studies have concentrated either on the description of the Talysh language itself or on

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran (h.al.rahimi@gmail.com)

the development of contemporary orthographic proposals, while the earliest surviving manuscripts have rarely been examined from the perspective of orthographic history.

This study addresses this gap through a comparative analysis of four nineteenth-century Talysh manuscripts originating from Lankaran, one of the principal cultural centres of Northern Talysh. These texts preserve valuable evidence concerning the practical solutions adopted by scribes when representing Talysh sounds within the constraints of the Perso-Arabic script. Rather than treating orthographic variation as evidence of inconsistency or lack of rules, this study investigates whether such variation reflects a coherent but still evolving scribal tradition. The principal objective is therefore to reconstruct the orthographic logic underlying these manuscripts and to identify the extent to which their spelling practices reveal shared conventions.

2. Theoretical Framework

The study adopts the perspective of historical orthography, viewing writing systems not as static representations of speech but as cultural conventions shaped by the interaction between phonology, inherited spelling traditions, and scribal practice. Within this framework, orthographic variation is interpreted as evidence for the gradual development of writing conventions rather than as proof of orthographic disorder. Particular attention is given to the relationship between phonological representation and the limitations of the Perso-Arabic script. Because several phonological features of Talysh lack direct graphic equivalents in Persian, scribes were required either to adapt existing conventions or to develop alternative strategies for representing these sounds.

3. Methodology

The research is based on a qualitative comparative analysis of four Talysh manuscripts produced in Lankaran during the second half of the nineteenth century. These texts represent the earliest continuous corpus currently available for Northern Talysh written in the Perso-Arabic script. The analysis examines a series of orthographic phenomena that repeatedly occur across the manuscripts, including the representation of closed /â/, the historical majhūl vowel, schwa, final short vowels, and multigraph consonants. Each feature is analyzed comparatively to distinguish shared orthographic tendencies from manuscript-specific practices. Rather than evaluating the manuscripts according to modern orthographic standards, the analysis reconstructs the internal principles governing their spelling practices and interprets variation within its historical and scribal context.

4. Findings and Discussion

The comparative analysis demonstrates that the four manuscripts share a recognizable orthographic tradition despite noticeable differences in individual spelling practices. Their orthographic variation follows identifiable patterns rather than random or inconsistent choices. In most cases, the differences concern the application of common principles rather than the principles themselves. One of the most significant findings concerns the representation of phonological features that lack direct equivalents in the Persian writing system. Sounds such as the closed /â/, the historical *majhūl* vowel, schwa, and final short vowels were treated through a limited number of recurring graphic strategies. Although no single solution became universally accepted, the repetition of similar practices across independent manuscripts indicates the existence of a shared scribal tradition rather than isolated individual experimentation.

The manuscripts also reveal that scribes did not apply a single orthographic principle uniformly to all lexical items. Instead, spelling choices depended largely on the perceived linguistic status of each word. Words that still maintained a strong connection with Persian or Arabic literary tradition generally preserved their inherited spelling even when their pronunciation had changed in Talysh. By contrast, words that had become fully integrated into everyday Talysh speech were more readily adapted to their actual pronunciation. Consequently, orthographic variation frequently reflects different scribal judgments concerning the degree of lexical integration rather than disagreement over orthographic rules.

Another important observation is that different orthographic phenomena were treated differently. In areas where the Perso-Arabic script lacked adequate graphic resources—particularly in representing schwa—variation is considerably greater, and scribes employed several alternative solutions. Conversely, in the treatment of multigraph consonants and consonants that had become silent in pronunciation, inherited Persian and Arabic spellings were generally maintained. These patterns demonstrate that nineteenth-century Talysh orthography cannot be explained solely by phonetic spelling or by conservative adherence to Persian orthography; instead, it represents a practical balance between phonological representation, inherited orthographic conventions, and the graphic possibilities of the writing system.

The evidence further suggests that the orthographic practices observed in these manuscripts developed within the multilingual cultural environment of the South Caucasus, where Talysh scribes were commonly engaged in writing Persian and Azerbaijani Turkish alongside Talysh. Their spelling practices therefore reflect not only the phonological structure of Talysh but also broader regional manuscript traditions.

5. Conclusion

The present study demonstrates that nineteenth-century Talysh writing in Lankaran represents neither an unregulated collection of individual spellings nor a fully standardized orthographic system. Instead, it reflects an indigenous writing tradition whose underlying principles were already relatively stable, although their application still allowed room for individual judgment. Rather than indicating the absence of orthographic rules, the differences among the manuscripts primarily concern the extent to which inherited Persian spelling should be preserved or adapted to Talysh phonology. This finding provides a more nuanced understanding of orthographic variation and challenges the assumption that early Talysh writing lacked systematic conventions. More broadly, the study highlights the value of historical manuscript evidence for reconstructing the evolution of writing traditions in Iranian languages. The orthographic practices documented in these nineteenth-century manuscripts offer an important stage in the history of written Talysh and provide new evidence for understanding how the Perso-Arabic script was historically adapted to languages with phonological systems different from Persian.

Select Bibliography

Abilov, Eqbal. *Fragmenty Talyshskoi Rechi I (Rukopisi iz kollektsii B. A. Dorna).* Bibliotheca Talyshica, Vol. 1, 2025, München: LINCOM GmbH.

Eidgah Tarqabeh, Vahid. *Talaffoz dar She'r-e Kohan-e Farsi: Pazhuheshi dar Shenakht-e Talaffozhā-ye Dirin.* 2nd ed. 2022, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications.

Kalbasi, Iran. *Farsi-ye Iran va Tajikestan: Yek Barrasi-ye Moqabele'i.* 2nd ed. 2009, Tehran: Center for Printing and Publications, Ministry of Foreign Affairs.

Miller, B. V. *Talyshskie teksty: teksty, russkii perevod i talyshsko-russko-frantsuzskii slovar'.* 1930, Moskva: RANION.

Miller, B. V. *Talyshskii yazyk.* 1953, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Morgan, Jacques de. *Mission scientifique en Perse.* Tome V: *Études linguistiques: dialectes et langues du nord de la Perse.* 1904, Paris: Ernest Leroux.

Reiss, Paul F. "O talyshintsakh, ikh obraze zhizni i yazyke." In *Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*, 1855, Book III. Tiflis.

Rezayati, Moharram. *Zabān-e Tāliši (Guyesh-e Markazi).* 2nd ed. 2011, Rasht: Ilya Publications.

Zāhed Lankarāni, Mollā Ali-Akbar. *Guftugū-yi Tālīshi va Goft* (*Guftugü-i Tâlishi*). Manuscript MS.O.932. Institute of Oriental Manuscripts, 1854, Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg

How to cite:
Rahimi H. Comparative Study of the Orthography of Talysh Texts from Lankaran in the Nineteenth Century. Zaban Farsi va Guyeshhay Irani. 2026; 1(21): 187-216. DOI:10.22124/plid.2026.34193.1770

Copyright:
Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by-/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

مقالهٔ پژوهشی

نشریهٔ علمی زبان فارسی و گویش‌های ایرانی (دوفصلنامه)

سال (دوره) یازدهم، شمارهٔ اول، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۲۱

DOI:10.22124/plid.2026.34193.1770

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۲۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۲
صفحات: ۱۸۷-۲۱۶

بررسی تطبیقی رسم‌الخط متون تالشی لنکران در قرن نوزدهم میلادی

حسینعلی رحیمی[۱]

چکیده

زبان تالشی نظام آوایی ویژه‌ای دارد که در برخی موارد با چالش‌هایی در بازنمایی نوشتاری روبه‌رو بوده‌است. بررسی متون کهن تالشی می‌تواند در شناخت پیشینهٔ رسم‌الخط این زبان و چگونگی شکل‌گیری سنت کتابت آن نقش مهمی ایفا کند. در پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکردی تطبیقی، چهار متن تالشیِ متعلق به لنکران در نیمهٔ دوم قرن نوزدهم میلادی بررسی شده‌است. هدف پژوهش، شناسایی راهکارهای کاتبان در بازنمایی آواهای زبان تالشی و بررسی میزان اشتراک و تفاوت این راهکارهاست. نتایج نشان می‌دهد که اگرچه رسم‌الخط تالشی در این دوره هنوز به مرحلهٔ معیارشدگی کامل نرسیده بود، کاتبان از مجموعه‌ای از شیوه‌ها و گرایش‌های کمابیش مشترک برای نگارش این زبان بهره می‌بردند. بررسی بازنمایی آواهایی مانند «آ»ی بسته، یای مجهول، واکه‌های کوتاه پایانی، واکهٔ شوا و همخوان‌های چندنمادی نشان می‌دهد که تفاوت‌های میان متن‌ها بیش از آنکه ناشی از فقدان قاعده باشد، به نحوهٔ اجرای قاعده‌ها و میزان پایبندی به سنت املایی فارسی یا بازنمایی آوایی زبان تالشی مربوط است. این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که سنت کتابت تالشی در لنکران در تعامل با سنت‌های کتابتی فارسی و ترکی شکل گرفته و از قاعده‌ها و گرایش‌های نسبتا مشخصی برای نگارش زبان تالشی برخوردار بوده‌است.

واژگان کلیدی: زبان تالشی، رسم‌الخط، تالشی شمالی، لنکران، نسخه‌های خطی، تاریخ نگارش.

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران.

h.al.rahimi@gmail.com

۱- مقدمه

زبان تالشی، مانند دیگر زبان‌های ایرانی، نظام آوایی ویژه‌ای دارد که در برخی موارد با نظام آوایی زبان فارسی تفاوت دارد. این مسأله در سنت تاریخی کتابت تالشی نیز قابل مشاهده است و از مهم‌ترین مسائل در تحلیل متون کهن این زبان به شمار می‌آید.

در دهه‌های اخیر، تلاش‌هایی برای تدوین دستور خطی متناسب با ویژگی‌های آوایی زبان تالشی صورت گرفته‌است. ازجمله، علی عبدلی (۱۳۹۷) کوشید شیوه‌ای برای تالشی‌نویسی به دست دهد که برخی از این چالش‌ها را برطرف کند. همچنین رضایتی (۱۳۹۷) به‌همراه گروهی از پژوهشگران تالشی‌نویس، دستور خط «هماواج» را تدوین و منتشر کرده‌اند، اگرچه مخالفان و منتقدانی هم دارد، امروزه رایج‌ترین شیوه‌نامه در میان تالشی‌نویسان معاصر به شمار می‌رود.

در برابر این تلاش‌های معاصر، بررسی سنت‌های اولیهٔ کتابت تالشی می‌تواند چشم‌اندازی تاریخی از شیوهٔ رویارویی با مسألهٔ «نوشتار زبان تالشی» ارائه دهد. ازاین‌رو، در پژوهش حاضر به بررسی تطبیقی چهار متن تالشی پرداخته می‌شود که از نیمهٔ دوم قرن نوزدهم میلادی در لنکران بر جای مانده‌اند. این متن‌ها از نخستین نمونه‌های مکتوب تالشی در حوزهٔ تالشی شمالی برون‌مرزی محسوب می‌شوند.

در این نوشتار، پیش از بررسی شیوهٔ تالشی‌نویسی در این چهار متن، اشاره‌ای کوتاه، اما ضروری به گویش‌های گوناگون زبان تالشی می‌شود:

زبان تالشی به سه گونه یا گویش شمالی، جنوبی و مرکزی تقسیم می‌شود. پژوهشگران با اندکی تفاوت مرزهای جغرافیایی این سه گویش را مشخص کرده‌اند: «مقصود از تالشی شمالی، تالشی آن سوی رود ارس، یعنی تالشی جمهوری آذربایجان است که ادامهٔ آن در ایران تا کَرگانرودِ تالش پیش رفته‌است. مراد از تالشی مرکزی گویش‌هایی است که در قلمرو دو رودخانهٔ شفارود در جنوب و ناورود در شمال تداول دارد و منظور از تالشی جنوبی تالشی میان شفارود تا سفیدرود است» (رضایتی، ۱۳۹۰: ۱۸-۱۹) .

چنانکه در این تقسیم‌بندی می‌بینیم، گویش شمالی گسترهٔ جغرافیایی پهناوری را در بر می‌گیرد. در اینجا محدودهٔ گویش تالشی شمالی را به دو بخشِ «شمالی برون‌مرزی» و «شمالی درون‌مرزی» تقسیم می‌کنیم. منظور از تالشی شمالی برون‌مرزی گویش ساکنان سرزمین‌هایی است که با عهدنامهٔ ترکمانچای از خاک ایران جدا شد و آن سوی مرزهای کنونی ایران قرار دارد و این همان بخشی است که در برخی منابع تاریخی از آن به تالش

گشتاسفی یاد شده‌است. حمدالله مستوفی (۱۳۶۲: ۹۲–۹۳) در *نزهةالقلوب* از ناحیه‌ای با عنوان «گشتاسفی» یاد کرده‌است که با بخش‌هایی از تالش شمالی انطباق دارد.

مقصود از تالشی شمالی درون‌مرزی مناطق شمالی استان گیلان و بخش‌هایی از استان اردبیل است. منطقه‌ای که مرز جنوبی آن کرگانرود یا ناورود دانسته می‌شود و مرز شمالی آن محدود به رود آستارا و ارس بوده که بعد از ترکمانچای مرزهای سیاسی کشور نیز شده‌است. دلیل این تقسیم‌بندی آن است که تماس زبانی این دو بخش متفاوت بوده و همین موضوع باعث بروز تفاوت‌هایی در گونه‌های برون‌مرزی و درون‌مرزی تالشی شمالی شده‌است.

از منظر جغرافیایی، تمرکز این پژوهش بر تالشی شمالی برون‌مرزی است؛ یعنی گونه‌ای از تالشی که پس از عهدنامهٔ ترکمانچای در شمال رود ارس و در محدودهٔ جمهوری آذربایجان امروزی تداوم یافته‌است. لنکران در این حوزه، یکی از مهم‌ترین کانون‌های فرهنگی، دینی و ادبی تالش‌ها در قرن نوزدهم بوده‌است و بخش عمدهٔ متون کهن تالشی در همین منطقه تولید شده‌اند.

مسألهٔ اصلی این پژوهش آن است که تالشی‌نویسان لنکران در مواجهه با چالش‌های بازنمایی آواهای زبان تالشی با خط فارسی- عربی، از چه راهکارهایی استفاده کرده‌اند و آیا در میان شیوه‌های نگارش آنان می‌توان الگوهای مشترک یا گرایش‌هایی به سوی نوعی هنجارمندی مشاهده کرد یا خیر.

۲- پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌های مربوط به زبان تالشی سابقه‌ای بیش از یک قرن دارند. از نیمهٔ دوم قرن نوزدهم، خاورشناسان و ایران‌شناسانی چون خانیکف، دورن و دمرگان به گردآوری و انتشار داده‌های زبانی و متون تالشی پرداختند و در سدهٔ بیستم نیز پژوهشگرانی همچون میلر (1930، 1953) و پیریکو (1976) پژوهش‌های مربوط به واژگان، دستور، گویش‌شناسی و متون این زبان را ادامه دادند. با وجود این پیشینهٔ نسبتا طولانی، توجه پژوهشگران بیشتر معطوف به توصیف ساختار زبان، گردآوری متون و ثبت واژگان بوده‌است؛ اما به پژوهش نظام‌مند روی سنت‌های کتابت تالشی و شیوه‌های بازنمایی آواهای این زبان در متون مکتوب قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم کمتر توجه شده‌است.

تاآنجاکه بررسی منابع در دسترس نشان می‌دهد، پژوهش مستقلی که به‌صورت نظام‌مند به شیوهٔ نگارش متون تالشی شمالی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم پرداخته باشد، انجام

نشده‌است. همچنین بخش مهمی از مطالعات تالشی در سدهٔ بیستم در دوره‌ای انجام شده که تحولات گسترده‌ای در سیاست‌های زبانی و نظام‌های نوشتاری قفقاز و اتحاد شوروی در جریان بوده‌است. ازاین‌رو، بررسی مستقیم متون برجای‌مانده از دورهٔ پیش از این تحولات می‌تواند تصویری روشن‌تر از سنت‌های بومی کتابت تالشی ارائه دهد.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که آیا تالشی‌نویسان لنکران در بازنمایی آواهایی که معادل مستقیمی در نظام نوشتاری فارسی نداشته‌اند، از شیوه‌ها و الگوهای کمابیش ثابتی پیروی می‌کرده‌اند یا آنکه هر کاتب براساس سلیقه و تشخیص فردی خود عمل می‌کرده‌است. برای پاسخ به این پرسش، چهار متن تالشی متعلق به نیمهٔ دوم قرن نوزدهم که در حوزهٔ فرهنگی لنکران کتابت شده‌اند، به صورت تطبیقی بررسی شده‌اند.

۳- پیکرهٔ پژوهش

پیکرهٔ این پژوهش شامل چهار متن تالشی متعلق به نیمهٔ دوم قرن نوزدهم میلادی است که همگی در حوزهٔ فرهنگی لنکران و در قلمرو زبانی تالشی شمالی برون‌مرزی کتابت شده‌اند. این متن‌ها از نظر ژانر یکسان نیستند و شامل متن آموزشی- زبانی، مجموعه شعر، ترجمهٔ یک مجموعه حکایت‌ها و یک گزارش هستند. این تنوع ژانری امکان بررسی تطبیقی شیوه‌های گوناگون بازنمایی زبان تالشی در بافت‌های نوشتاری گوناگون را فراهم می‌سازد.

زمان کتابت این نسخه‌ها دورهٔ اوج کتابت مذهبی تالشی در لنکران است، چنان‌که سه تن از نویسندگان به‌تصریح ملا یا آخوند هستند. روشن است که هر یک از این متن‌ها دارای اطلاعات ارزشمندِ تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، ادبی و زبانی در ناحیهٔ لنکران در دورهٔ پس از عهدنامهٔ ترکمانچای و پیش از تغییر خط در تالش گشتاسفی است؛ اما در این پژوهش، تنها به رسم‌الخط نویسندگان، به‌ویژه در مواردی که از چالش‌های تالشی‌نویسی است، نظر داشته‌ایم. سه اثر از این چهار اثر به درخواست و سفارش هوشمندانه و هدفمند شخص دیگری نوشته شده‌اند. رسم‌الخط کاتب در این موارد معمولا خودآگاه‌تر و دقیق‌تر می‌شود.

۳ -۱- نسخهٔ شمارهٔ *MsO932*

این نسخه اکنون در مؤسسهٔ نسخه‌های خطی شرقی آکادمی علوم روسیه در سن‌پترزبورگ (Institute of Oriental Manuscripts, RAS) با شمارهٔ Ms.O.932 نگهداری می‌شود و در عطف آن با حروف لاتین عنوان GUFTUGÜ İ TÂLİSHİ و شمارهٔ ۹۳۲ ثبت شده‌است. این نسخه کتابچه‌ای ۴۶ صفحه‌ای است که در سال ۱۸۵۴، یعنی حدود بیست‌وشش سال پس از عهدنامهٔ ترکمانچای، در شهر لنکران کتابت شده‌است.

براساس یادداشتی به زبان روسی که در نخستین صفحهٔ الحاقی نسخه دیده می‌شود، این اثر به درخواست نیکلای خانیکف و به دست ملاعلی‌اکبر زاهد لنکرانی تألیف شده‌است. این یادداشت همچنین به مقالهٔ پاول فئودوروویچ ریس با عنوان «دربارهٔ تالشان، شیوهٔ زندگی و زبان آنان» ارجاع می‌دهد که در تفلیس منتشر شده‌است (Reiss, 1855). مقایسهٔ متن مقالهٔ ریس با این نسخهٔ خطی نشان می‌دهد که بخش مهمی از داده‌های زبانی آن پژوهش، برپایهٔ همین نسخه فراهم شده‌است. ازاین‌رو، می‌توان این دست‌نویس را یکی از منابع اصلی نخستین برای پژوهش‌های علمی دربارهٔ زبان تالشی در سنت شرق‌شناسی روسیه دانست. وجود این یادداشت نشان می‌دهد که نسخه دست‌کم یک سال پس از کتابت در دسترس پژوهشگران روس قرار داشته و در تحقیقات آنان استفاده شده‌است.

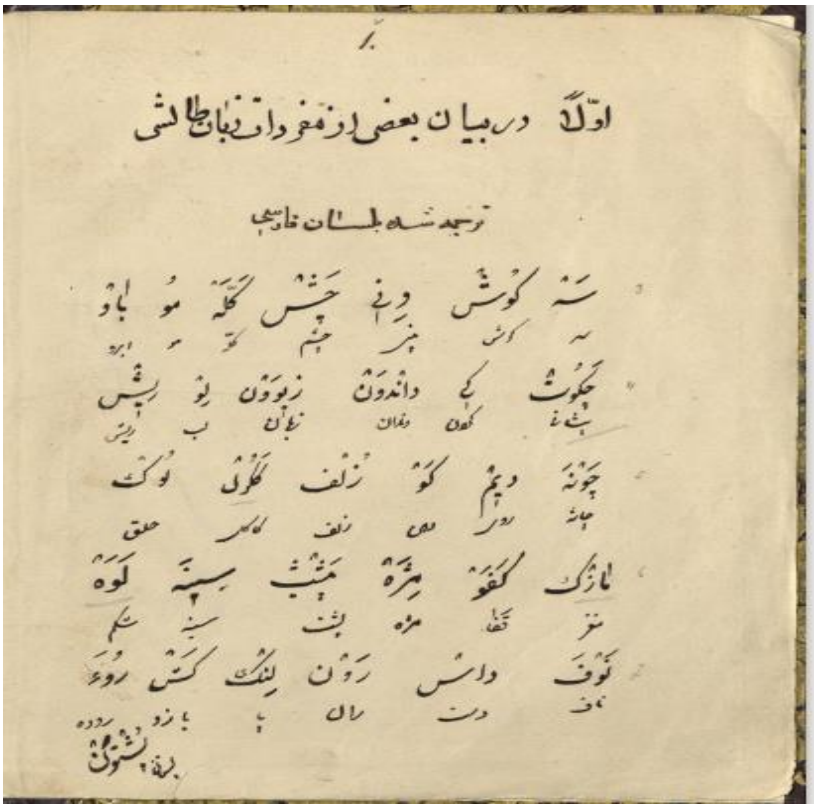

صفحهٔ اول از نسخهٔ علی‌اکبر زاهد

از ویژگی‌های خاص نسخه آن است که در لابه‌لای صفحه‌های آن برگه‌هایی الحاق شده که از نظر رنگ و اندازه با صفحه‌های اصلی تفاوت دارند. در این صفحه‌ها، تلفظ شماری از

واژه‌ها و عبارت‌های تالشی با خط سیریلیک دیده می‌شود که از کهن‌ترین نمونه‌های شناخته‌شدهٔ ثبت تلفظ زبان تالشی به شمار می‌آید و از این نظر اهمیت ویژه‌ای برای پژوهش در زمینهٔ تاریخ آوانگاری و توصیف زبان تالشی دارد.

همچنین مُهرِ «Библиотека Императорской Академии Наук» (کتابخانهٔ آکادمی علوم امپراتوری) بر صفحهٔ نخستِ نسخه دیده می‌شود که نشان می‌دهد نسخه در دورهٔ امپراتوری روسیه در مجموعه کتابخانه آکادمی علوم سن‌پترزبورگ ثبت یا نگهداری شده است.

از نظر ساختار، این اثر مجموعه‌ای از داده‌های زبانی را در بر می‌گیرد؛ ازجمله فرهنگ موضوعی، نمونه‌هایی از صرف فعل، گفت‌وگوهای کوتاه، روایت‌های مختصر و چند قطعه شعر. این تنوع نشان می‌دهد که هدف از تدوین آن، فراتر از گردآوری واژگان بوده و نویسنده قصد داشته توصیفی کمابیش جامع از زبان تالشی به دست دهد.

۳ -۲- مجموعه اشعار لنکران (۱۸۶۱م)

این نسخه در مجموعه دورنِ آرشیو آکادمی علوم روسیه (شعبهٔ سن‌پترزبورگ) نگهداری می‌شود و اقبال ابیلف (۲۰۲۵: ۱۶۳-۱۹۳) تصویرهای آن را در مجموعه *Fragmenty talyshskoi rechi I* چاپ کرده‌است. در این چاپ عکسی، حدود ۳۰ صفحه از این نسخه در دسترس است که بخش عمدهٔ آن را اشعار تالشی و حدود چهار صفحهٔ آن را متون فارسی تشکیل می‌دهد. اشعار معمولا در هر صفحه در چهار سطر نوشته شده و ترجمهٔ فارسی آن‌ها زیر

بیت‌ها آمده‌است. ازآنجاکه دسترسی مستقیم به اصل نسخه میسر نبوده، در این پژوهش از چاپ عکسی استفاده شده‌است. کاتب در آغاز نسخه خود را چنین معرفی می‌کند:

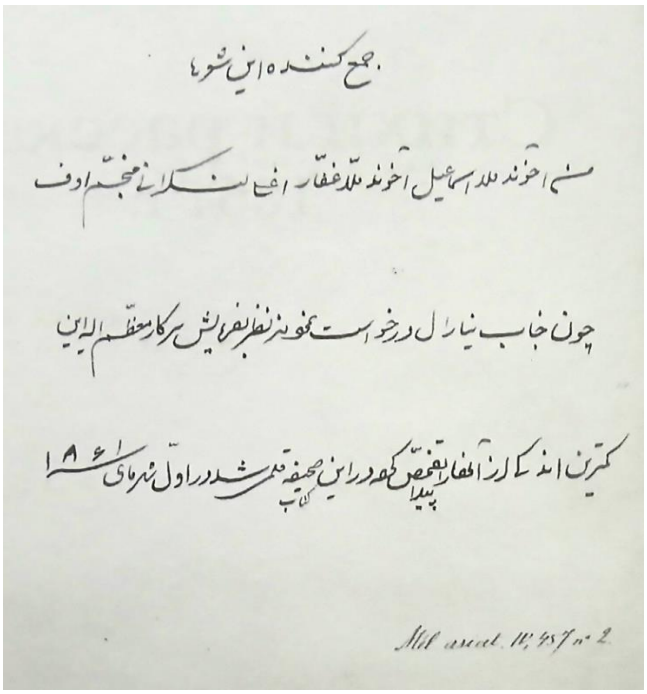

«جمع‌کننده این شعرها من آخوند ملااسماعیل آخوند ملا غفاراغلی لنکرانی منجّم‌اوف چون جناب نیارال درخواست نمودند نظر بفرمایش سرکار معظّم له این کمترین اندکی از آن‌ها را تفحص (در ذیل کلمه: پیدا) کرده در این صحیفه (در ذیل کلمه: کتاب) قلمی شد در اول شهر مای (می) سنهٔ ۱۸۶۱»

ازآنجاکه تاریخ گردآوری نسخه ۱۸۶۱ است، بدیهی است که تاریخ سرایش شعرها باید پیش از این زمان باشد، هرچند فاصله زمانی میان سرایش و گردآوری آن‌ها از روی شواهد موجود قابل تعیین نیست. صفحه‌های آغازین نسخه (هشت صفحه) شامل سروده‌هایی از شخصی به نام ملاسراج است. محتوای مجموعه بیشتر رنگ‌وبوی مذهبی دارد و گردآورنده نیز روحانی بوده‌است. در پایان اشعار ملا سراج نوشته: «تمام شد کلام ملاسراج شاعر طالش قدیم محلت (؟) لنکران» (همان، ۱۷۲). نکتهٔ مهم این است که میرزا اسدالله بیک در سال ۱۸۶۱،

ملاسراج را شاعر قدیم لنکران خوانده‌است، اما نمی‌دانیم چقدر قدیم. با این توصیف، شعرهای این بخش از نسخه دست‌کم به نیمهٔ اول قرن ۱۹(و احتمالا پیش از آن) می‌رسد.

متن تالشی به خط نسخ و ترجمه‌های فارسی به خط شکستهٔ نستعلیق و خوانا در زیر هر بیت نوشته شده‌است. افزون‌براین، چند صفحه به فارسی نیز در نسخه وجود دارد که به همان شیوه کتابت شده‌است.

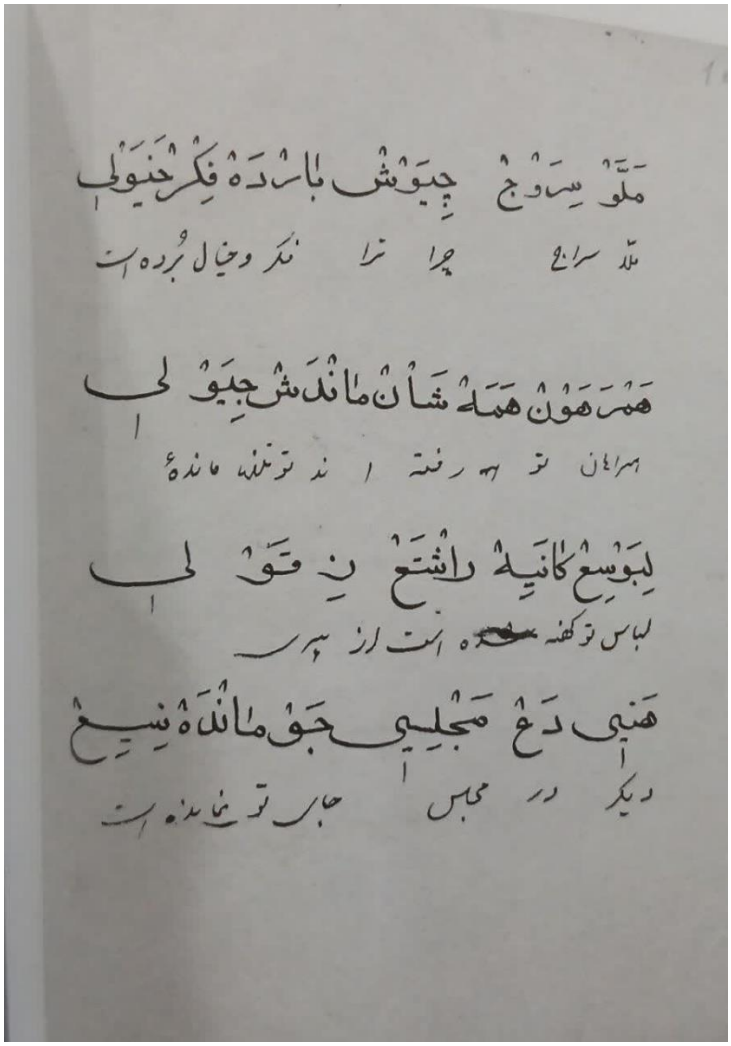

در تصویرهای چاپ شده، نخستین برگ متن دارای شمارهٔ ۱ و آخرین برگ دارای شمارهٔ ۲۲ است. براساس اطلاعات ارائه‌شده در چاپ ابیلف، نسخه در مجموعهٔ گردآوری شدهٔ دورن با شمارهٔ Ф. 776, Оп. 1, Д. 25 نگهداری می‌شود (همان، ۱۶۳). در تصویرهای چاپ شده، همهٔ شماره‌های برگ‌ها به‌صورت پیوسته در دسترس نیستند. به همین دلیل، تعیین حجم اصلی نسخه و وضعیت کامل آن امکان‌پذیر نیست. بااین‌حال، فهرست برگ‌های چاپ‌شده نشان می‌دهد که ابیلف همهٔ بخش‌های در دسترس نسخه را چاپ کرده و گسست‌های موجود ناشی از وضعیت نسخه بوده‌است، نه گزینش در فرایند انتشار.

۳-۳- ترجمهٔ *کنزالاسرار* (نیمهٔ دوم قرن نوزدهم)

سومین متن پیکره در مجموعهٔ دورنِ آرشیو آکادمی علوم روسیه (شعبهٔ سن‌پترزبورگ) نگهداری می‌شود. (Ф. 776, Оп. 1, Д. 24) اقبال ابیلف تصویرهای این نسخه را در کتاب *Fragmenty talyshskoi rechi* چاپ کرده‌است (همان، ۷-۱۶۱). ازآنجاکه دسترسی مستقیم به اصل نسخه میسر نبوده، توصیف حاضر از این نسخه هم براساس چاپ عکسی ابیلف انجام شده‌است.

در آغاز نسخه یادداشتی دیده می‌شود که در آن از ترجمهٔ کتابی به نام *کنزالاسرار* به زبان تالشی یاد شده‌است. بااین‌حال، خط این یادداشت با خط متن اصلی تفاوت دارد و در سراسر نسخه نمونهٔ دیگری از این شیوهٔ کتابت دیده نمی‌شود.

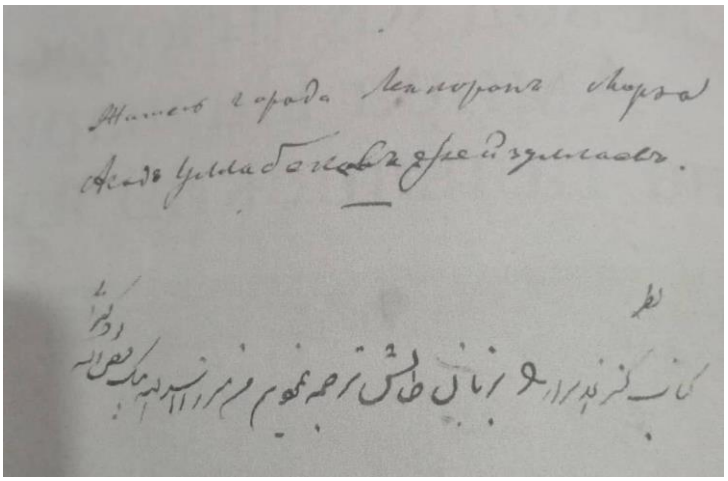

کتاب *کنزالاسرار* را به زبان طالشی ترجمه نمودیم من میرزا اسدالله بیک فیض‌الله‌اف (؟) گیرانی (؟)

براساس یادداشت آغاز نسخه، به نظر می‌رسد میرزا اسدالله‌بیک در ترجمه یا کتابت اثر نقش اصلی داشته‌است. همچنین نام شخصی به نام فیض‌الله‌اف نیز در همان یادداشت دیده می‌شود. از طرفی به نظر می‌رسد فیض‌الله‌اف ادامهٔ نام کاتب باشد به شیوهٔ نام‌های متعارف منطقه، اما کاربرد فعلِ جمعِ «ترجمه نمودیم»، احتمال مشارکت دو نفر در فرایند ترجمه یا فراهم‌آوری اثر را مطرح می‌کند. در متن نسخه هم اطلاعات بیشتری برای تقویت هر یک از این دو فرض نیست. بااین‌حال، قرائن موجود نشان می‌دهد که اثر متعلق به حوزهٔ فرهنگی لنکران است.

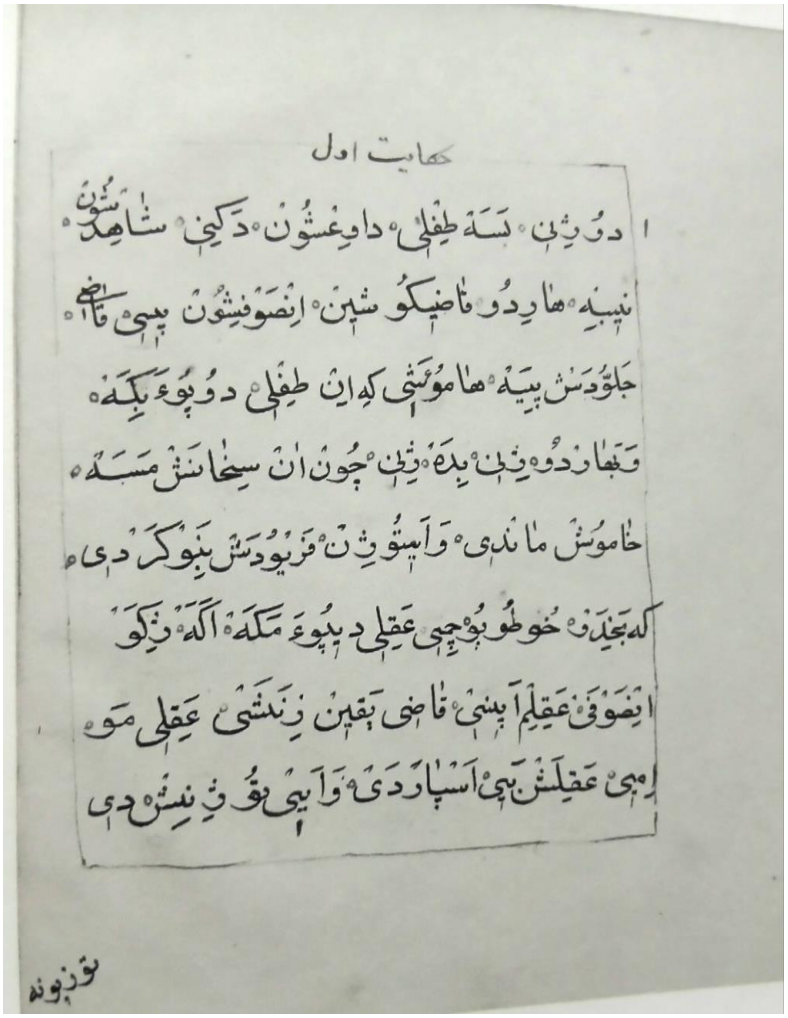
حکایت اول

صفحهٔ اول از ترجمهٔ *کنزالاسرار* به تالشی

بررسی محتوای حکایت‌ها نشان می‌دهد که این اثر مجموعه‌ای از روایت‌های اخلاقی و تعلیمی است. بسیاری از حکایت‌ها دربارهٔ موضوعاتی مانند داوری، حل منازعات، تشخیص حقیقت، قضاوت میان افراد و تدبیر حاکمان شکل گرفته‌اند و در آن‌ها شخصیت‌هایی چون قاضی، حاکم، پادشاه و گاه چهره‌های تاریخی، مانند سلطان محمود حضور دارند. بخش چشمگیری از این روایت‌ها از داستان‌های شناخته‌شده و پرگردش در سنت ادبی و اخلاقی اسلامی به شمار می‌آیند و نمونه‌های مشابه آن‌ها در منابع گوناگون فارسی، ترکی و عربی نیز دیده می‌شود.

ابیلوف در چاپ عکسی این نسخه، آن را «کنزالاسرار پازواری» نامیده‌است. اما «کنزالاسرار مازندرانی» عنوان کتابی است که برنهارد دورن با یاری میرزا محمدشفیع مازندرانی در ۱۲۷۷ق/۱۸۶۰م در سن‌پترزبورگ منتشر کرد و اشعار پازواری تنها بخشی از آن است. جلد نخست سه بخش دارد: ۴۹ حکایت (ص ۱–۱۲۲)، شرح حال و اشعار منسوب به پازواری (ص ۱۲۴–۱۶۰) و ۲۲ شعر کوتاه از شاعران دیگر (ص ۱۶۱–۱۶۴) که میرزا محمدشفیع از دیوان امیر جدا کرده‌است (دورن و میرزا محمدشفیع: ۷).

حکایت‌های بخش نخست از پازواری نیستند. ستوده در پیشگفتار چاپ عکسی می‌نویسد که گردآورنده، خود این حکایت‌ها را گرد نیاورده، بلکه متن فارسی آنها را برای ترجمه به یکی از مازندرانیان سپرده‌است (همان: ۴). دورن در پیشگفتار آلمانی، مأخذ و مترجم را مشخص می‌کند: این بخش شامل ۴۹ حکایت از «گزیدهٔ فارسی» بولدیرف (مسکو، ۱۸۳۳) است که میرزاعلی در ۱۸۵۴، به پیشنهاد خانیکوف، به مازندرانی ترجمه کرده بود. میرزا محمدشفیع بارفروشی این ترجمه را بیش از اندازه نزدیک به فارسی می‌دانست و از صفحهٔ ۱۷ به بعد آن را بر پایهٔ گویش بارفروش بازنگری کرد (همان: ۶؛ نیز همان: ۵). در متن چاپی، هر حکایت مازندرانی با متن فارسی همراه است. علی‌اف، به نقل از گزارش دورن، می‌نویسد که او در سفر ۱۸۶۰–۱۸۶۱ حکایت‌هایی را که پیش‌تر به فارسی و مازندرانی منتشر کرده بود، برای ترجمه به تاتی به زین‌العابدین، پسر میرزاعبدالرحیم، در باکو سپرد. او همچنین یادآور می‌شود که مجموعهٔ حکایت‌های ملااسدالله، از همکاران محلی دورن در لنکران، با همان حکایتی آغاز می‌شود که در آغاز جلد نخست «کنزالاسرار» آمده‌است (علی‌اف، ۲۰۲۳: ۴۱۹–۴۲۲). از سرنوشت ترجمهٔ تاتی اطلاعی در دست نداریم؛ بااین‌حال، این گزارش و اشتراک حکایت آغازین، احتمال استفاده از همین جلد در فراهم‌آوردن ترجمهٔ تالشی را

تقویت می‌کند. در این صورت، عبارت «ترجمهٔ کنزالاسرار» در دیباچهٔ نسخه می‌تواند برگرفته از عنوان کتاب چاپ دورن باشد و لزوما بر انتساب حکایت‌ها به پازواری یا ترجمه از مازندرانی دلالت نمی‌کند. بنابراین، تعبیر دورن دربارهٔ انتشار حکایت‌ها «به فارسی و مازندرانی» را نباید به معنای ترجمهٔ آنها به دست خود او گرفت: مترجم نخستین متن مازندرانی میرزاعلی بوده و میرزامحمدشفیع در بازنگری آن نقش داشته‌است. همچنین، اگر همین کتاب دوزبانه در اختیار مترجم تالشی قرار گرفته باشد، او می‌توانسته از متن فارسی استفاده کند. با توجه به آشنایی مترجمان محلی با فارسی و نبودِ شاهدی بر آشنایی مترجم این نسخه با مازندرانی، ترجمه از فارسی احتمالی قابل طرح است؛ اما تعیین زبان مبدأ به مقابلهٔ متن تالشی با هر دو متن فارسی و مازندرانی نیاز دارد.

اهمیت این نسخه برای پژوهش پیشِ رو بیش از آنکه در محتوای ادبی آن باشد، در ارزش زبانی آن نهفته‌است. حجم نسبتا زیاد متن، پیوستگی روایت‌ها و تنوع واژگان و ساخت‌های زبانی، این اثر را به یکی از مهم‌ترین منابع پیکرهٔ ما برای بررسی شیوه‌های بازنمایی آواهای زبان تالشی در سنت کتابت لنکران تبدیل کرده‌است.

به‌هرروی، این منبع تفاوت‌هایی با سه منبع دیگر دارد؛ نخست آنکه بیش از ۱۵۰صفحه است. دیگر آنکه نشانی از عنوان ملا یا آخوند در نام یا متن نیست و مترجمی که یاد شد عنوان میرزا را در نام خود دارد. و سرانجام اینکه ابیلف این نسخه را هم مانند دیگر اسنادی که در کتاب گرد آورده، نیمهٔ دوم قرن ۱۹ دانسته‌است. اگرچه تاریخ کتابت در نسخه نیامده‌است، به نظر می‌رسد باید قبل از ۱۸۶۵ باشد. چون تاریخ حضور دورن در تالش و گرد آوردن مجموعهٔ اسناد تالشی، به‌استناد آرشیو آکادمی علوم روسیه، که ابیلوف هم به آن اشاره دارد حدود ۱۸۶۰ تا ۱۸۶۵ است. بنابراین بی‌گمان تاریخ نسخه به پیش از این تاریخ برمی‌گردد و بعید نیست که حتی به نیمهٔ نخست قرن ۱۹ تعلق داشته باشد.

۳ -۴- گزارشی دربارهٔ تالش برای دمرگان (۱۳۰۷ق./۱۸۹۰م.)

چهارمین متن پیکره گزارشی است که در حدود ۱۳۰۷ق. (۱۸۹۰م.) به درخواست ژاک دمرگان نوشته شده‌است. نام نویسنده در متن ذکر نشده، اما از محتوای گزارش برمی‌آید که وی با محیط آموزشی و اجتماعی لنکران آشنایی نزدیک داشته و از طلاب مدرسه‌های دینی آن ناحیه بوده‌است. این گزارش در شش صفحه تنظیم شده و اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ اوضاع

اجتماعی و فرهنگی تالش، وضعیت مدرسه‌های دینی، شیوهٔ آموزش طلاب و برخی ویژگی‌های جغرافیایی و جمعیتی منطقه در اواخر قرن نوزدهم در اختیار می‌گذارد.

صفحهٔ اول گزارش به دمرگان

گزارش فاقد تاریخ نگارش صریح است. در آغاز متن، راوی از «جمعه شانزدهم ذیقعده سنهٔ ۱۳۰۷» یاد می‌کند، اما این تاریخ به زمان آغاز رویدادهای روایت‌شده مربوط است، نه لزوما

زمان نگارش گزارش. نویسنده بیان می‌کند که در آن روز در اتاق خود نشسته بوده که شخصی از ولایت نزد او آمده و وی را به دیدار ژاک دمرگان برده‌است و روایت از همین نقطه آغاز می‌شود. بنابراین، تاریخ مذکور را نمی‌توان تاریخ قطعی تألیف متن دانست، بلکه تنها نشان می‌دهد که نگارش گزارش پس از این تاریخ صورت گرفته‌است. بااین‌همه، با توجه به پیوند مستقیم گزارش با فعالیت‌های میدانی دمرگان در تالش و شواهد درون‌متنی، به احتمال زیاد، متن در همان دوره و احتمالا در فاصله‌ای نه‌چندان طولانی پس از این تاریخ تنظیم و در اختیار دمرگان قرار گرفته‌است.

دمرگان متن این گزارش را به صورت عکسی در کتاب *Mission scientifique en Perse* (1904) چاپ کرده‌است. وی پیش از آوردن این گزارش در کتاب، توضیح کوتاهی دربارهٔ زبان تالشی ارائه می‌کند و سپس جدولی شامل کمتر از هشتصد واژه را با معادل فرانسوی و صورت تالشی آن‌ها در دو گویش لنکرانی و کرگانرودی ثبت می‌کند. گردآوری چنین مجموعه‌ای از داده‌های زبانی در اواخر قرن نوزدهم از نخستین کوشش‌های شناخته‌شده در ثبت و مستندسازی واژه‌های تالشی است.

اهمیت این گزارش برای پژوهش حاضر در آن است که برخلاف دیگر متن‌های موجود در این پیکره، متنی غیرادبی و غیرترجمه‌ای است و نویسنده در آن به توصیف مستقیم واقعیت‌های اجتماعی و آموزشی زمان خود می‌پردازد. ازاین‌رو، این متن نمونه‌ای ارزشمند از نثر طبیعی تالشی در اواخر قرن نوزده است و امکان بررسی شیوه‌های نگارش و بازنمایی آواهای زبان تالشی را در بستری متفاوت از شعر، حکایت و متون آموزشی فراهم می‌کند. این گزارش از نظر زمانی نیز با دیگر متن‌های موجود در این پیکره تفاوت دارد و حدود سه دهه پس از متن‌های علی‌اکبر زاهد، ملااسماعیل و میرزااسدالله نوشته شده‌است. متن به خطی تحریری و کمابیش شکسته کتابت شده و در مقایسه با سه متن دیگر خوانش دشوارتری دارد. همچنین نویسنده کمتر از دیگر کاتبان متن‌های موجود در این پیکره از حرکت‌ها و نشانه‌های آوایی استفاده کرده‌است. با وجود این، ارزش تاریخی و زبانی گزارش بسیار بالاست؛ زیرا برخلاف متون ادبی و حکایتی، اطلاعات نسبتا گسترده‌ای دربارهٔ اوضاع اجتماعی، آموزشی و جغرافیایی لنکران در اواخر قرن نوزدهم در اختیار می‌گذارد.

دمرگان متن گزارش را به صورت عکسی چاپ کرده، اما توضیح مستقلی دربارهٔ محتوای آن یا چگونگی تهیهٔ گزارش به دست نداده‌است. اطلاعات مربوط به نویسنده، انگیزهٔ نگارش و

زمینهٔ تهیهٔ گزارش عمدتا از خود متن بـه دسـت می‌آیـد. بـه نظـر می‌رسـد دمرگـان در پـی دستیابی به نمونه‌ای از نثر طبیعی تالشی بوده‌است؛ هرچند در اثر چاپ شده، از ارائـهٔ هرگونـه تحلیل زبانی یا توضیح دربارهٔ این گزارش خودداری کرده‌است.

۴- بررسی رسم الخط منابع پیکره

در این بخش موضوعات چالش‌برانگیز تالشی‌نویسی را در این چنـد مـتن بررسـی مـی‌کنیم تـا ببینیم در کدام موارد کاتبـان بـه هنجارهـای نوشـتاری رسـیده بودنـد و درکـدام موضـوعات کاتب‌محور بوده‌اند. نکته‌ای که قبل از ورود به ایـن بخـش بایـد اشـاره کنـیم و در نسـخه‌های فارسی هم وجود دارد و منحصر بـه تالشی‌نویسـی نیسـت، نوشـتن حـروف «پ»، «چ»، «ژ» و «گ» است: «گ» در این چهار نسخه، همه جا «ک» نوشـته شده‌اسـت. «پ» گـاه بـه شـکل «ب» و بیشتر به شکل «پ» نوشته شده‌است. «چ» و «ژ» در همه جا به همین شـکل نوشـته شده‌است.

۴-۱- بازنمایی واکه‌هایی که در خط سریلیک با نویسه‌های a و o نوشته شده‌اند

پـیش از بررسـی نسـخه‌ها بایـد روشـن شـود کـه نشـانه‌های مـورد بحـث چـه واکـه‌هایی را بازمی‌نمایند. در خط سیریلیک و لاتین تالشی شمالی دو نشانه هست که هـر دو ممکـن اسـت برای خوانندهٔ فارسی‌زبان یـادآور «آ» باشـند: a/a و o/o. واکـهٔ نخسـت بیشـتر در برابـر فتحـهٔ فارسی و تالشی مرکزی و جنوبی قرار دارد و واکهٔ دوم بیشتر در برابر «آ». ایـن دو نشـانه تنهـا صورت نوشـتاری امروزی‌انـد و نبایـد آن‌هـا را بـا a و o آواشناسـی یکـی گرفـت. توصـیف‌ها و آوانگاری‌های پیشینیان از هر دو واکه یکسـان نیسـت. ازایـن‌رو، نخسـت هـر یـک را جداگانـه معرفی می‌کنیم و سپس به چگونگی بازنمایی آن‌ها در نسخه‌ها می‌پردازیم.

نویسهٔ o در تالشی شمالی غالباً در برابـر «آ»ی فارسـی و تالشـی مرکـزی قـرار دارد. از آن جمله‌اند xıdo «خدا»، ro «راه» و ko «کار» (رجبلـی، 87 :2008) و зывон «زبان» (عباس‌زاده و صادق‌زاده، 12 :2019). این واکـه در برخـی وام‌واژه‌هـای عربـیِ راه‌یافتـه از فارسـی نیـز دیـده می‌شود، مانند китоб «کتاب»، hодисə «حادثه» و вонид «واحد».

عباس‌زاده و صادق‌زاده در بخش آواشناسیِ کتاب *تالشه زوان* به واکـه‌های تالشـی و کـاربرد نویسـهٔ o پرداخته‌انـد (12 :2019). ابوالفضـل رجبلـی نیـز در کتـاب مسـتقل Talış dilinin fonetikası (آواشناسـی زبـان تالشـی)، ضـمن مـرور توصـیف‌های میلـر و سـوکولوا، واکـهٔ

بازنمایی‌شده با o را پسین و گرد توصیف می‌کند. او تلفظ آن را در لنکران نسبتاً بازتر از آستارای شمالی گزارش می‌کند و آن را در آستارا میان [o] و [u] و نزدیک‌تر به [u] می‌داند (2008: 85-89).

نکتهٔ مهم آن است که تلفظ این واکه در مناطق مختلف و همچنین در کلمات مختلف دامنه‌ای از تغییرات را دارد و در گفتار پژوهشگران مختلف هم تفاوت‌هایی در توصیف آن مشهود است. این توصیف مبتنی‌بر دریافت‌های شنیداری است و تعیین دقیق درجهٔ گشودگی یا بسته بودن واکه به تحلیل آکوستیکیِ نمونه‌های ضبط‌شده نیاز دارد و تا زمان فراهم آمدن چنین پژوهش‌هایی ناگزیر به دیدگاه‌های پژوهندگان در زمان‌های مختلف و مناطق گوناگون می‌توان تکیه کرد و دست کم این دیدگاه‌ها را بازتاب داد.

در نمونه‌هایی که نگارنده از گویشوران تالشی شمالی شنیده‌است، تلفظ این واکه در لنکران و لریک غالباً به کیفیتی نزدیک است که از آن با تعبیر «آی بسته» یاد می‌کنیم و در برخی نمونه‌ها به تلفظ واکهٔ متناظر در فارسی تاجیکی شباهت دارد و به واکهٔ [ɔ] منطبق یا نزدیک می‌شود. در نمونه‌های آستارای شمالی، گرایش به تلفظی بسته‌تر و نزدیک‌تر به واو مجهول بیشتر به گوش می‌رسد. مقایسهٔ تلفظ واژه‌های یکسان در این نواحی از وجود تفاوت جغرافیایی حکایت دارد. نیز در واژه‌هایی مانند «نان» و «قربان»، در بیشتر نمونه‌های شنیده‌شده در هر سه گویش شمالی، مرکزی و جنوبی، تلفظ به [u] نزدیک است. در گفت‌وگویی که با رضایتی کیشه‌خاله در این باره داشتم نظر ایشان بر این بود که غالباً این واکه در تالشی شمالی برابر با واو مجهول است و انتخاب بازنمایی «فتحه + واو ساکن» از سوی کاتبان لنکران که در سنت کتابت قدیم برای واو مجهول کاربرد داشته، به همین دلیل بوده‌است. ایشان تلفظ‌هایی را که از گویشوران عنبران شنیده‌اند بیشتر به این حالت نزدیک می‌داند. توصیفاتی که میلر، سوکولوا و رجبلی از تفاوت تلفظ این واکه در آستارای شمالی با لنکران و لریک دارند، تلفظ آستارا را به تلفظ واو مجهول نزدیک‌تر می‌کند تا واکهٔ [ɔ].

در نسخه‌ها نیز انتخاب املا می‌تواند از واژه‌ای به واژهٔ دیگر فرق کند. برای نمونه، در ترجمهٔ *کنزالاسرار*، «صاحب» همواره به صورت «صَوْحِب»، «عطار» به صورت «عطُور» و «قاضی» با همان املای رایج فارسی آمده‌است. بررسی این ضبط‌ها در کنار شواهد سه متن دیگر نشان می‌دهد که کاتب در کدام واژه‌ها شیوهٔ خاصی برای بازنمایی واکه به کار برده و در کدام واژه‌ها

املای مألوف فارسی را حفظ کرده‌است. ارزش آوایی هر ضبط را باید با توجه به مجموع این شواهد سنجید.

واکه‌ای که با [a] نوشته می‌شود، در تلفظ نمونه‌های مورد بررسی به [â] نزدیک است. این واکه در شماری از واژه‌های تالشی شمالی در جایگاهی دیده می‌شود که در صورت‌های متناظر فارسی یا تالشی مرکزی و جنوبی به صورت فتحه می‌آید. از جمله می‌توان به «داس» در برابر «دَست»، «دارْد» در برابر «دَرد» و «کاردِه» در برابر «کَردِه» اشاره کرد. این تلفظ، با این کیفیت، خاص گویش تالشی شمالی است و در گویش مرکزی و جنوبی دیده نمی‌شود.

نویسهٔ a در واژه‌هایی می‌آید که در فارسی و تالشی مرکزی و جنوبی در برابرشان فتحه قرار می‌گیرد؛ مانند даст «دست» و кардеj «کردن» (نک. نمونه‌های بخش پیشین مقاله). این واکه (/â/) با /a/ تقابل واجی دارد؛ مانند sâ «صد» در برابر sa «سر»، و dâ «ده» در برابر da «در» (رجبلی، 2008: 72, 79). عباس‌زاده و صادق‌زاده آن را واکه‌ای پسین، افتاده و غیرلبی می‌دانند (2019: 11-12). رجبلی نیز آن را واکه‌ای پسین، باز و غیرلبی می‌شمارد که تلفظش به a آذربایجانی نزدیک است. با این حال به گفتهٔ او، در گفتار تالشی‌زبانان اندکی گرد می‌شود و به سوی o گرایش دارد. این گرایش در لنکران ضعیف و در آستارا آشکار است (رجبلی، 2008: 76). میلر برای این واکه، به‌ویژه پس از همخوان لبی و پیش از rd، گونه‌ای «میان a و o، نزدیک به واکهٔ law و awe انگلیسی» ثبت کرده‌است؛ مانند barde و marde (میلر، 1953: 39، به نقل از رجبلی، 2008: 73-74). سوکولووا دامنهٔ آن را از واکه‌ای پسینِ افتادهٔ غیرلبی تا واکه‌ای پسینِ گرد گسترده می‌داند و گونهٔ اصلی‌اش را گرد می‌شمارد (1953: 106-108، به نقل از رجبلی، 2008: 75-76). با این‌حال آنچه از گفتار امروز گویشوران تالشی شمالی مسموع است، این واکه از نظر کیفیت به â فارسی نزدیک است.

نگارنده، جدا از دیدگاه پیشینیان، فتحه و واو ساکن را بازنمای طیفی از واو مجهول تا «آ»ی بسته می‌داند و نه یکی از آن دو به‌تنهایی. هرجا ضمه و واو آمده باشد، واکه را واو معروف [u] می‌گیریم. از آنجا که به تلفظ روزگار کتابت این چهار منبع دسترسی مستقیم نداریم، آنچه دربارهٔ ارزش آوایی این نشانه‌ها گفته می‌شود احتمالی و بر پایهٔ تلفظ امروزی است.

چند مثال را که نشان می‌دهد این دو تلفظ از «آ» در تالشی شمالی تمایز معنایی ایجاد می‌کند با املای مطابق با شیوهٔ زاهد آورده‌ایم:

	با واکهٔ / ɔ/	املای زاهد: معنای فارسی	با واکهٔ /â/	املای زاهد: معنای فارسی
ها	hɔ	هَوْ : «ها»، «بله»	hâ	ها : «هر»
وا	vɔ	وَوْ: «باد»	vâ	وا: «برف»
سا	sɔ	سَوْ: «سایه»	sâ	سا/صا: «صد»

چنانکه گفتیم واکهٔ /ɔ/ ممکن است در بعضی کلمات در مناطقی /o/ یا /u/ تلفظ شود. در کلماتی که مانند جدول بالا تمایز معنایی تنها با تفاوت واکه‌های /â/ و /ɔ/ ایجاد شده‌است، در بعضی گویش‌ها شکل گفتاری تغییراتی یافته‌است. مثلا در گویش عنبرانی در این گونه کلمات واکهٔ /ɔ/ به /u/ تبدیل شده‌است.

بررسی متون مورد مطالعه نشان می‌دهد که بازنمایی واکهٔ /â/ در میان کاتبان کاملاً یکدست است و در همه موارد با الف نوشته می‌شود. ازاین‌رو، واکهٔ /â/ در متون مورد بررسی، تفاوتی از نظر بازنمایی نوشتاری را نشان نمی‌دهد. علی‌اکبر زاهد در گفت‌وگوی تالشی /â/ را با نویسهٔ الف نشان می‌دهد؛ مانند داسْ (دست)، سارْد (سرد)، آسْتَه (استخوان؛ مرکزی: اَستَه). در هر سه منبع دیگر هم همین روش رعایت شده است:

کاتب	املای نسخه	تلفظ براساس نسخه	معنی
علی‌اکبر زاهد	باوْ	bâv	ابرو
علی‌اکبر زاهد	کام	gâm	گرم
آخوند ملا اسماعیل	کانَهْ	kâna	کهنه
آخوند ملا اسماعیل	خِدَوْوانْد	xədɔ vând	خداوند
آخوند ملا اسماعیل	مارْدِعْ	Mârde:	مردن
میرزا اسدالله	چانْد	čând	چند
میرزا اسدالله	اسب	âsp	اسب
کاتب دمرگان	چو مانک	čɔ mâng	چهار ماه
کاتب دمرگان	هار چی	hâr či	هر چی

در مقابل، بازنمایی واکهٔ /ɔ/ و واو مجهول با تلفظ ō یا ô یکی از مهم‌ترین چالش‌های تالشی‌نویسان بوده‌است. بررسی چهار متن مورد مطالعه نشان می‌دهد که کاتبان برای نشان دادن این واکه، از شیوه‌ای نسبتاً ثابت استفاده می‌کرده‌اند. در همهٔ متون، اصل بر بازنمایی این واکه با ترکیب فتحه و واو ساکن بوده‌است. هرچند میزان ثبت حرکات در نسخه‌ها یکسان نیست و برخی کاتبان فتحه و سکون را با دقت بیشتری ثبت کرده‌اند، تفاوت‌های موجود بیشتر به

شیوه حرکت‌گذاری مربوط می‌شود و نه به اصل بازنمایی واکه. بنابراین می‌توان گفت که در هر چهار متن، مبنای اصلی نگارش واکهٔ ɔ استفاده از ساختار «فتحه + واو ساکن» بوده‌است. علی‌اکبر زاهد هم از همین الگو استفاده کرده و در صفحات افزوده‌است، بازنمایی این واکه در خط سریلیک، که احتمالا از ریس است، با /ô/ نشان داده شده‌است.

با وجود این اتفاق نظر کلی، در برخی واژه‌ها و ترکیبات از این قاعده عدول شده‌است. بررسی این موارد نشان می‌دهد که اختلاف میان کاتبان نه در اصل قاعده، بلکه بیشتر در تعیین موارد کاربرد آن، تفاوت تلفظ در بعضی لهجه‌ها و انتخاب میان املای فارسی و بازنمایی آوایی تالشی رخ می‌دهد.

از طرفی می‌دانیم کاتبان لنکران به دو زبان فارسی و آذری می‌نوشتند، ممکن است بعضی قواعد را از سنت نوشتاری فارسی یا ترکی برای تالشی هم به کار برده باشند. این بازنمایی در جاهایی ممکن است باعث بدخوانی هم بشود که در سطرهای بعد اشاره می‌شود. با وجود کارآمدی نسبی این شیوه، بازنمایی این واکه با ترکیب فتحه و واو ساکن در برخی موارد موجب ابهام می‌شود. مهم‌ترین مورد، واژه‌هایی است که در آنها توالی آوایی /aw/ یا /av/ وجود دارد؛ زیرا این توالی نیز معمولاً با همان ساختار نوشتاری بازنمایی می‌شود.

برای نمونه، علی‌اکبر زاهد در Guftugü-yi Tâlishî واژهٔ «شاد» را که در گویش لنکرانی با حذف همخوان پایانی و به صورت šɔ تلفظ می‌شود، به صورت «شَوْ» نوشته‌است. همین کاتب چند صفحه بعد واژهٔ «شب» را که در تالشی شمالی šav تلفظ می‌شود، با همان املا ثبت کرده است. در نتیجه، دو واژه با تلفظ‌های متفاوت در نوشتار صورتی یکسان پیدا کرده‌اند.

نمونه‌ای دیگر در ترجمهٔ *کنزالاسرار* دیده می‌شود. میرزا اسدالله‌بیک واژهٔ «دولتمند» را به صورت «دَوْلتمند» نوشته‌است. از آنجاکه واژهٔ «دولت» در گویش‌های مختلف تالشی می‌تواند به صورت‌های/dɔlat/، /dovlat/ یا /davlat/ تلفظ شود، تنها براساس املای نسخه نمی‌توان با اطمینان دریافت که این ضبط ناظر به کدام تلفظ بوده‌است و ازاین‌رو می‌تواند منشأ ابهام در خوانش متن باشد.

چند نکته دربارهٔ بازنمایی این واکه در این چهار نسخه

- مانند همهٔ موارد دیگر ممکن است اهمال در نوشتن فتحه یا ساکن در بعضی کلمات دیده شود، ولی املای همان کلمه در جاهای دیگر با نوشتن حرکت‌ها بیاید.
- می‌دانیم کاتبان لنکران به دو زبان فارسی و آذری می‌نوشتند. ممکن است بعضی قواعد ازجمله الگوی بازنمایی /ɔ/ را از سنت نوشتاری فارسی یا ترکی گرفته و برای تالشی هم به‌کار برده باشند.

یکی از جاهایی که کاتبان این قاعده (و دیگر هنجارهای تالشی‌نویسی) را رعایت نمی‌کردند اسامی خاص بود. مثلا نام‌های *رضا*، *اسماعیل* و *نادر* را *رَضَوْ*، *نَوْدر*، *اسمَوْعیل* نمی‌نوشتند و نام‌های اشخاص را با همان املای فارسی رعایت می‌کردند. و به همین قاعده است در نوشتن نام شهرها و اعلام جغرافیایی، به‌جز نام‌های محلی. در نام‌های محلی رسم‌الخط دچار آشفتگی می‌شود؛ مثلا در نامه به دمرگان در یک جا *طالش* و در جای دیگر *طولش* نوشته شده‌است. مثال دیگر علی‌اکبر زاهد در یک جا *بغداد* و جایی دیگر *بَغدَوْد* نوشته‌است. معلوم است یک جا *بغداد* را به‌دلیل اسم خاص بودن با املای فارسی و عربی نوشته، اما جایی دیگر با اینکه *بغداد* نام محلی یا تالشی نیست با توجه به تلفظ تالشی از قاعده پیروی می‌کند. گرچه ممکن است نویسنده یکدستی در نوشتن این واژه نداشته باشد، اما هر دو املا براساس قاعدهٔ نوشته یا نانوشته‌ای بوده‌است. در نسخهٔ ۱۸۶۱ ملا اسماعیل نامِ ملاسراج را در اشعار چند بار و همواره با املای *مَلّوْ سِرَوْجْ* آورده‌است. در صورتی که با روال معمول در نوشتن اسم خاص باید *سراج* می‌نوشت. البته ممکن است خود شاعر نامش را این‌گونه آورده و ملا اسماعیل همان را رعایت کرده باشد.

کاتب	املای نسخه	تلفظ براساس نسخه	معنی
علی‌اکبر زاهد	خَوْک	xɔ k	خاک
علی‌اکبر زاهد	بَوْغ	bɔ q	باغ
علی‌اکبر زاهد	دَوْرچین	dɔ rčin	دارچین
آخوند ملا اسماعیل	مَلّوْ سِرَوْجْ	mallɔ sərɔ j	ملاسراج
آخوند ملا اسماعیل	عِلَوْج	ilɔ j	علاج
میرزا اسدالله	پَوْدِشَوْ	pɔ dəšɔ	پادشاه
میرزا اسدالله	جَوَوْهِرْ	javɔ hir	جواهر
کاتب دمرگان	اطروفده	atrɔ fada	در اطراف
کاتب دمرگان	رفتور	raftɔ r	رفتار

در مجموع کاربرد این قاعده در هر چهار نسخه هنجار عمومی نگارش آن مناطق است. گاه بعضی تفاوت‌ها ممکن است به تفاوت تلفظ در دو منطقه باشد. مثلا در منطقه‌ای «آ» در کلمه‌ای از واکهٔ /ɔ/ به /u/ تبدیل شده باشد. کاتب آن منطقه طبیعتاً به جای «فتحه+ واو ساکن» نوشتار «ضمه + واو» را در آن کلمهٔ خاص به کار خواهد برد. مثلاً میرزا اسدالله در املای کلمات صَوْحِب (صاحب)؛ غُلَوْم (غلام)؛ فَرَوْموش (فراموش)؛ شَوْعِر (شاعر) و خِدَوْ (خدا)

این رسم‌الخط را همه جا رعایت می‌کند اما قاضی همه‌جا بـه همـان شـکل مرسـوم فارسـی و عطار و جلاد را همواره عطُّور و جَلُّود می‌نویسد؛ حتماً کاتب به دلیل تلفظ یا کـاربردی خـاص این واژه‌ها را مشمول این قاعده نمی‌داند و یا پسوند مان در فارسی در سـاخت کلمـات زیـادی به کار می‌رود. در املای تالش شمالی در خط سریلیک و لاتین mon نوشته می‌شود امـا تلفـظ رایج آن mun است مانندِ ژیمون (زندگی)، ویندمون (دیدار) و واتمون (گفت‌وگو).

مثال دیگر علی‌اکبر زاهد در یک جا بغداد و جایی دیگر بَغدَوْد نوشته‌است. معلـوم اسـت یـک جا بغداد را به دلیل اسم خاص بودن با املای فارسی و عربی نوشته اما جایی دیگر با توجـه بـه تلفظ تالشی از قاعده پیروی می‌کند. گرچه ممکن است نویسنده وحدت رویّـه در نوشـتن ایـن واژه نداشته باشد اما هر دو املا براساس قاعدهٔ نوشته یا نانوشته‌ای بوده‌است.

۴ -۲- بازنمایی واکهٔ /e:/ در نسخه‌ها

یکی از ویژگی‌های آوایی قابل توجه در نسخه‌های بررسـی‌شـده، بازنمـایی واکـه‌ای اسـت کـه می‌توان آن را / e:/ یا /ē/ دانست. این واکه از نظر آوایـی بـا آنچـه در فارسـی «یـای مجهـول» نامیده می‌شود، قابل مقایسه است، هرچند لزوما بازماندهٔ همان پدیدهٔ تاریخی نیست و بایـد در چهارچوب تحول‌های درونی زبان تالشی نیز بررسی شود.

در نسخه‌های بررسی شده، این واکه بیشتر با الگوی «ـَ + یْ» بازنمایی شده‌است. بـااین‌حـال، تفاوت ضبط نسخه‌ها را نباید تنها ناشی از بی‌دقتی کاتبان یا آشـفتگی در رسـم‌الخط دانسـت. بخشی از این اختلاف‌ها احتمالا بازتـاب تفاوت‌هـای گویشـی و نیـز برداشـت کاتبـان از تلفـظ واژه‌هاست. به نظر می‌رسد برخی واژه‌ها در پاره‌ای از گویش‌ها هنـوز واکـهٔ /e:/ را حفـظ کـرده بودند، درحالی‌که در گویش‌های دیگر این واکه به /e/ یا /i:/ تحول یافته بـود. ازایـن‌رو، ممکـن است کاتبی واژه‌ای را با الگوی «ـَ + یْ» نوشته باشد، اما کاتب دیگـر همـان واژه را بـدون ایـن نشانه ضبط کرده باشد.

با این همه، الگوی«ـَ + یْ» همواره نمایندهٔ واکهٔ /e:/ نیست. این شـیوهٔ نگـارش در همـین نسخه‌ها گاه برای بازنمایی دنبالهٔ آوایـی /ay/ نیـز بـه‌کار رفته‌اسـت؛ ماننـد: شَـیْطون، پَیْغَمبَـر، قَیْطَون و اَیْ دیوَوْنه. بنابراین، وجود این الگو به‌تنهایی برای اثبات حضور واکهٔ /e:/ کافی نیسـت و تشخیص ارزش آوایی آن باید با توجه به ساخت واژه، شواهد گویشـی و دیگـر قـرائن زبـانی انجام گیرد.

نمونه‌های زیر مواردی را نشان می‌دهد که در آنها الگوی«ـَ + یْ» بازنمایندهٔ واکهٔ /e:/ است.

کاتب	املای نسخه	تلفظ براساس نسخه	معنی	تلفظ امروز لنکران (درصورت اختلاف)
علی‌اکبر زاهد	کافْتَیْ	kâfte:	کبوتر	
علی‌اکبر زاهد	وَیک	ve: k	کلیه	vek
میرزا اسدالله	وَیْ	ve:	زیاد	
میرزا اسدالله	پَیْشْت	pe:št	پشت	pešt
کاتب دمرگان	شَیْدن	še:dsn	رفته‌اند	

در بسیاری از واژه‌هایی که ظاهرا در گذشته دارای واکهٔ /e:/ بوده‌اند، تلفظ امروزی این واکه به /e/ یا /i:/ تحول یافته‌است. در خط سیریلیک تالشی که از ۱۹۳۸ رواج یافت، برای این واکه نویسهٔ مستقلی در نظر گرفته نشد و معمولا از نویسهٔ e برای نگارش آن استفاده گردید.

در میان چهار نسخهٔ بررسی‌شده، علی‌اکبر زاهد در ثبت این موارد دقت بیشتری نشان داده‌است. برای نمونه، واژهٔ مرد که امروزه بیشتر merd و در برخی جاها me: rd تلفظ می‌شود، در نسخهٔ وی به صورت «مَیْرد» ضبط است. *کبوتر* را به‌صورت «کافتَیْ» و *ازگیل* را به‌صورت «سَیْر» نگاشته‌است. همچنین هم علی‌اکبر زاهد هم میرزا اسدالله بیک واژهٔ *پشت* را به صورت «پَیْشت» ضبط کرده‌اند که در گویش‌های گوناگون امروزی تلفظ pešt رایج است.

مجموع این شاهدها نشان می‌دهد که در دورهٔ نگارش این نسخه‌ها، واکه‌ای نزدیک به / e: / هنوز در بخشی از گویش‌های تالشی حضور داشته و دست‌کم برخی کاتبان، به‌ویژه علی‌اکبر زاهد کوشیده‌اند آن را در نگارش بازنمایی کنند.

یکی از مهم‌ترین جایگاه‌های حفظ این واکه در ساختمان مصدر مشاهده می‌شود. در تالشی مرکزی مصدرها معمولا به /e/ ختم می‌شوند، مانند: mande «ماندن»، harde «خوردن» و nivište «نوشتن». در تالشی جنوبی نیز مصدرها غالبا با افزوده شدن /n/ به همین ساخت پایان می‌یابند: mande[n]، harde[n] و nivište[n]. اما در تالشی شمالی واکهٔ پایانی مصدر به‌صورت / e: / تلفظ می‌شود و گاه یای خفیفی نیز در پی آن شنیده می‌شود. از همین رو در متن‌ها و نسخه‌های این حوزه، مصدرها غالبا با الگوی « ـَـ + یْ» ضبط شده‌اند، مانندِ ماندَیْ (mânde:) «ماندن»، هاردَیْ (hârde:) «خوردن»، باردَیْ (bârde:) «بردن». فراوانی و نظم این شیوهٔ نگارش نشان می‌دهد که در اینجا با یک الگوی نوشتاری نظام‌مند روبه‌رو هستیم، نه صرفا روشی کاتب‌محور.

اما پرسش اینجاست که آیا کاتبان تالشی‌نویس لنکران این الگوی نوشتاری را ابداع کرده‌اند یا ادامهٔ سنت نوشتاری دیگری است؟

شواهد موجود در متون فارسی نیز نشان می‌دهد که کاربرد الگوی «فتحه + ی» برای بازنمایی یای مجهول، یکی از شیوه‌های رایج کتابت فارسی بوده‌است. عیدگاه با استناد به منابع کهنی چون *الابنیه*، *تفسیر شنقشی* و *آثار الباقیه*، صورت‌هایی مانند *پَیش* و *پَیشدادی* را نقل می‌کند که در آن‌ها این الگوی نگارشی برای بازنمایی یای مجهول به‌کار رفته‌است (عیدگاه، ۱۴۰۱: ۵۵۲). این شواهد نشان می‌دهد که الگوی «ـَ + یْ» محدود به یک نسخه یا یک کاتب نبوده، بلکه در سنت کتابت فارسی سابقه و رواج داشته‌است. ازاین‌رو، کاربرد همین الگو در نسخه‌های تالشی را نیز می‌توان ادامهٔ همان سنت نوشتاری دانست.

استثنایی که در اینجا دیده می‌شود این است که ملااسماعیل در مصدر به‌جای این الگو از «ع» استفاده کرده‌است: مارْدِعْ «مردن»، چنانکه در بند ۴-۳ گفته شد، وی «ع» را برای بازنمایی حرکت پایانی به‌کار برده‌است. به‌جز مصدر، کلمهٔ دارای واکهٔ /e:/ در چند صفحهٔ محدودِ بازمانده از ملااسمعیل دیده نمی‌شود تا شیوهٔ بازنمایی این واکه در شیوهٔ نگارش ملا اسمعیل بررسی شود. به نظر می‌رسد وی واکهٔ پایان مصدر را هم گونه‌ای از بیان حرکت دانسته‌است.

۴ -۳- بازنمایی واکه‌های کوتاه پایانی فتحه و کسره

برخی واژه‌ها در تالشی شمالی به واکهٔ کوتاه پایان می‌پذیرند. بررسی متن‌های پیکره نشان می‌دهد که کاتبان برای بازنمایی این واکه‌ها در خط فارسی معمولا «ها»ی بیان حرکت به‌کار برده‌اند. این شیوه در سه متن از چهار متن پیکره مشاهده می‌شود و می‌توان آن را روش غالب در سنت کتابت تالشی لنکران دانست.

«ها»ی بیان حرکت در سنت کتابت فارسی سابقه‌ای طولانی دارد. این نشانه در متن‌های کهن فارسی غالبا برای بازنمایی واکهٔ پایانیِ a- به‌کار می‌رفت، درحالی‌که در فارسی معاصر این واکه e- تلفظ می‌شود. تالشی‌نویسان نیز برای بازنمایی واکه‌های کوتاه پایانی اغلب از «ها»ی بیان حرکت بهره گرفته‌اند. البته علی‌اکبر زاهد گاه تنها با نشانهٔ ـَ به بازنمایی این واکه پرداخته‌است، مانند *نَوْفَ* «ناف»، *رُوءَ* «روده»، *زَوْءَ* «پسر».

تنها استثنای مهم در پیکرهٔ ما نسخهٔ ملااسماعیل است. وی در بسیاری از موارد به جای «ها»ی بیان حرکت حرف «ع» به‌کار برده‌است. این ویژگی تنها به اسم‌ها و صورت‌های صرفی محدود نیست، بلکه، چنانکه پیش‌تر بیان شد، در پایان برخی مصدرها نیز دیده می‌شود.

بااین‌حال، ملااسماعیل نیز در به‌کارگیری این شیوه، کاملا یکدست عمل نکرده‌است. برای نمونه، در مصراع زیر، واژهٔ **نه** یک بار با «ع» و یک بار با «ها»ی بیان حرکت نوشته شده‌است.

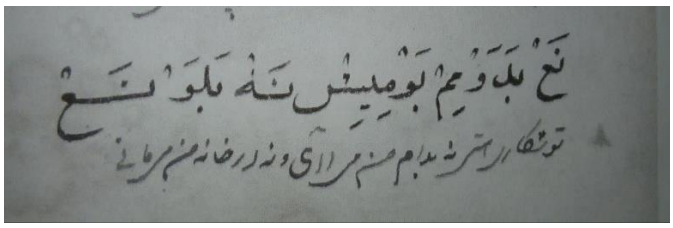

نه به دامم می‌آیی نه به لانه

این نمونه نشان می‌دهد که در نسخهٔ او دو شیوهٔ بازنمایی واکهٔ کوتاه پایانی در کنار یکدیگر به‌کار رفته‌اند و استفاده از «ع» را باید گرایش غالب کاتب دانست، نه قاعده‌ای مطلق و بدون استثنا.

تاآنجاکه نگارنده بررسی کرده، نمونهٔ دیگری از این شیوه در متن‌های تالشی قرن نوزدهم شناسایی نشده‌است. بنابراین، به‌کار بردن «ع» در نسخهٔ ملااسماعیل را نمی‌توان بخشی از جریان اصلی تالشی‌نویسی در قرن نوزدهم دانست. شواهد پیکره نشان می‌دهد که روش غالب در میان تالشی‌نویسان لنکران همچنان به‌کار بردن «ها»ی بیان حرکت برای بازنمایی واکه‌های کوتاه پایانی بوده‌است و شیوهٔ ملااسماعیل بیشتر باید راه‌حلی فردی و حاشیه‌ای تلقی شود. بااین‌حال، ظهور دوبارهٔ این شیوه، در برخی نوشته‌های غیررسمی معاصر - بی‌آنکه لزوما ارتباطی با سنت کتابت ملااسماعیل داشته باشد - از دیدگاه زبان‌شناختی جالب است و می‌تواند نشان‌دهندهٔ گرایش مشابه نویسندگان در دو دورهٔ متفاوت برای یافتن جایگزینی ملموس‌تر در بازنمایی واکه‌های کوتاه پایانی باشد. در گزارش به دمرگان هم افزون‌بر «ها»ی بیان حرکت، بعضی جاها تنها از ـَ برای نشان دادن حرکت استفاده شده‌است. جالب این است که در دو سطر متوالی «هفده هجده سال» را با دو املا نوشته‌است (جدول زیر).

کاتب	املای نسخه	تلفظ براساس نسخه	معنی	تلفظ امروز لنکران (درصورت اختلاف)
علی‌اکبر زاهد	لَوَهْ	lava	شکم	
علی‌اکبر زاهد	نَوْفَ	nɔ fa	ناف	
علی‌اکبر زاهد	رُوءَ	ru[ʼ]a	روده	rua
علی‌اکبر زاهد	زَوْءَ	zɔ [ʼ]a	پسر	zua
آخوند ملااسماعیل	لَوَنْعْ	lɔ na	لانه	
آخوند ملااسماعیل	سَفَهْ	safa	سفر	
میرزا اسدالله	شَهْ	ša	رفت	
میرزا اسدالله	سَهْ	sa	سر	
کاتبِ دمرگان	حاوده حَجْده سور	hâvda hajda sɔ r	هفده هجده سال	
کاتبِ دمرگان	حاوْدَ حَجْدَ سور	hâvda hajda sɔ r	هفده هجده سال	

۴ -۴- بازنمایی واکهٔ کوتاه مرکزی[ə]

در فارسی معیار، واکهٔ مرکزی کوتاه /ə/ وجود نـدارد، امـا در بسـیاری از زبان‌هـا و گویش‌هـای ایرانی شمال‌غربی، ازجمله تالشی، تاتی، گیلکی، مازندرانی و برخی گونه‌های کردی، ایـن واکـه نقشی فعال در تمایز واژگانی و ساخت‌های صرفی دارد.

در رسم‌الخط فارسی نشانه‌ای مستقل برای بازنمایی شوا وجود ندارد. همـین مسـأله سـبب شده‌است که بازنمایی این واکه یکـی از دشـوارترین و کم‌ثبـات‌ترین بخش‌هـای تالشی‌نویسـی باشد. در دورهٔ معاصر، برخی پژوهشگران و تدوین‌کنندگان دستور خط بـرای زبان‌هـای ایرانـی شمال‌غربی، ازجمله تالشی، کوشیده‌اند با ابداع یا اقتباس نشانه‌هایی ویـژه راه‌حلـی بـرای ایـن مشکل بیابند. بااین‌حال، در متون بررسی شده دراین پژوهش هیچ نشانه یـا شـیوهٔ اختصاصـی برای بازنمایی /ə/ مشاهده نمی‌شود.

پیش از بررسی شاهدها، باید توجه داشت که همهٔ کاتبان پیکره به یک اندازه به حرکت‌گذاری پایبند نبوده‌اند. در برخی متون، به‌ویژه گزارش به دمرگان، کاتب در بسیاری موارد هیچ حرکتی بر واژه‌ها ننهاده‌است. ازاین‌رو، نبود حرکت را نمی‌توان همواره به معنای نادیده گرفتن یا حذف ə دانست، بلکه در بسیاری موارد نتیجه شیوهٔ کلی کتابت و میزان اندک حرکت‌گذاری در متن است. بنابراین، بحث حاضر ناظر به مواردی است که کاتب تصمیم گرفته حرکت را در خط بازنمایی کند.

بررسی پیکره نشان می‌دهد که کاتبان لنکران برای بازنمایی /ə/ از امکانات موجود در خط فارسی بهره گرفته‌اند. در برخی موارد «ـِ» و در مواردی دیگر «ـُ» به‌کار برده‌اند. کاربرد این دو حرکت از قاعده‌ای ثابت پیروی نمی‌کند و حتی در نوشته‌های یک کاتب نیز نوسان دیده می‌شود؛ برای نمونه، ممکن است واژهٔ خدَوْ «خدا» در یک موضع با «خ» و در جایی با «خ» نمایش داده شود.

راه‌حل دیگری که در متن‌ها دیده می‌شود، تبعیت از سنت املایی فارسی در واژه‌های مشترک میان فارسی و تالشی است. در این موارد کاتب گاه به‌جای بازنمایی دقیق تلفظ تالشی، صورت آشناتر فارسی را مبنا قرار داده‌است. برای نمونه، درحالی‌که تلفظ بز در تالشی شمالی bəz است، علی‌اکبر زاهد آن را مطابق سنت املایی فارسی به صورت ُبز نوشته‌است.

بارها دیده می‌شود که کلمه‌ای در نوشتهٔ یک کاتب و گاه در یک صفحه، یک بار با کسره و یک بار با ضمه است.

کاتب	املای نسخه	تلفظ براساس نسخه	معنی	تلفظ امروز لنکران (درصورت اختلاف)
علی‌اکبر زاهد	لِنْگ	ləng	پا	
علی‌اکبر زاهد	بُرز	bərz	برنج	
آخوند ملااسماعیل	کِنَوْ	gənɔ	گناه	
آخوند ملااسماعیل	کُنَوْ	gənɔ	گناه	
میرزا اسدالله	دُوپُوءَ	dupua	دوپاره	dəpɔ a
میرزا اسدالله	دیپوءَ	dəpua	دوپاره	dəpɔ a
کاتب دمرگان	بِکَه	bəka	بکن	

۴-۵- بازنمایی همخوان‌های چندنمادی

برخی همخوان‌های زبان تالشی در خط فارسی با بیش از یک حرف بازنمایی می‌شوند؛ ازجمله /s/ که می‌تواند با «س»، «ص» و «ث» نوشته شود و /z/ که با حرف‌های «ز»، «ذ»، «ض» و «ظ» به نگارش درمی‌آید. در دهه‌های اخیر، برخی از تدوین‌کنندگان دستور خطِ زبان تالشی کوشیده‌اند از این تنوع املایی بکاهند و برای هر واج تنها یک نویسه را برگزینند. این گرایش محدود به تالشی نیست و در سال‌های اخیر در میان برخی پیشنهادهای اصلاح املای فارسی و نیز دستور خط‌های زبان‌ها و گویش‌های دیگر هم دیده می‌شود. بااین‌حال، داده‌های متن‌های بررسی شده در این پژوهش نشان می‌دهد که سنت کتابت تالشی لنکران در قرن نوزدهم بر اصل دیگری استوار بوده‌است.

اغلبِ کاتبان لنکران عموما در پی همسان‌سازی این حروف نبوده‌اند و در بیشترِ موارد املای واژه در زبان فارسی یا عربی را حفظ کرده‌اند؛ مگر در واژه‌هایی که پیوند با زبان مبدأ حفظ نشده‌است یا آمیختگی‌شان با تالشی در حدی است که اهل زبان این واژه‌ها را تالشی می‌پندارند، یا به تعبیری می‌توانیم بگوییم فرایند تالشی‌شدگی را پیموده‌اند.

البته تشخیص میزان تالشی‌شدگی واژه‌ها همواره آسان نیست و در برخی موارد به برداشت کاتب و شمّ زبانی او بستگی دارد. بااین‌حال، شاهدهای پیکره نشان می‌دهد که گرایش غالب در میان کاتبان در این مورد حفظ املای موروث بوده‌است و عدول از آن بیشتر در واژه‌هایی دیده می‌شود که دگرگونی‌های آوایی و کاربرد طولانی‌مدت، پیوند آن‌ها را با زبان مبدأ تا حد زیادی کمرنگ کرده‌است. در چنین مواردی ممکن است کاتب واژه را نه برپایهٔ ریشهٔ تاریخی آن، بلکه براساس دریافت خود از تلفظ و هویت تالشی واژه بنویسد.

در میان متن‌های بررسی شده پای‌بندی میرزا اسدالله بیک به رعایت حروف برمبنای زبان مبدأ بیشتر به نظر می‌رسد. بااین‌حال، واژهٔ *سیاست* را در چند جا با املای *صَیُوصت* و *ظفر* را با املای *ضفر* نوشته‌است. اگر دومی را سهو کاتب بدانیم، تکرار چندبارهٔ املای صیوصت توجیه منطقی ندارد.

یکی از تحولات آوایی فارسی به تالشی تبدیل «خ» به «ح/ ه » است. در کلماتی مانند *خوردن*، *خر*، *خرگوش*، *خواندن*. معمولا این کلمات با «ح» نوشته می‌شود اما املای «ه» هم وجود دارد؛ مثلا علی‌اکبر زاهد صورت‌های مختلف صرفی *خوردن* را «ه» و دیگر کلمات یادشده را با «ح» آورده‌است.

کاتب	املای نسخه	تلفظ براساس نسخه	معنی	تلفظ امروز لنکران (درصورت اختلاف)
علی‌اکبر زاهد	حَه‌وَوْش	havɔ š	خرگوش	havuš
علی‌اکبر زاهد	شَقَوْل	šaqɔl	شغال	
آخوند ملا اسماعیل	بِحانْدْ	bəhând	بخوان	
میرزا اسدالله	صِیَوْصَتْ	siyɔsat	سیاست	
کاتب دمرگان	شقول	šaqɔl	شغال	
کاتب دمرگان	چمه دموق نی	damɔq	ما [دل] و دماغ نداریم	

۶- نتیجه‌گیری

بررسی چهار متن تالشیِ لنکران از نیمهٔ دوم قرن نوزدهم نشان می‌دهد که نگارش تالشی در این دوره نه کاملا بی‌قاعده و وابسته به سلیقهٔ کاتبان بوده‌است و نه از یک دستور خط کاملا تثبیت‌شده پیروی می‌کرده‌است. بلکه کاتبان با مجموعه‌ای از شیوه‌ها و راهکارهای مشترک برای نوشتن تالشی آشنا بوده‌اند، اما این شیوه‌ها هنوز به‌صورت یک نظام کاملا بهنجار درنیامده بود.

بررسی آواهایی مانند «آ» بسته، یای مجهول، واکه‌های کوتاه پایانی و برخی ویژگی‌های آوایی تالشی نشان داد که در بسیاری موارد کاتبان از راه‌حل‌های مشابهی استفاده می‌کرده‌اند. این شباهت‌ها از وجود نوعی سنت نوشتاری مشترک در میان تالشی‌نویسان لنکران حکایت دارد. البته در کنار این اشتراک‌ها، تفاوت‌ها و نوسان‌هایی نیز دیده می‌شود، اما این تفاوت‌ها بیشتر به نحوهٔ اجرای قواعد مربوط است تا اصل وجود آن‌ها.

از سوی دیگر، کاتبان هم می‌کوشیدند ویژگی‌های آوایی زبان تالشی را در خط بازتاب دهند و هم به سنت املایی فارسی وفادار بمانند؛ به همین دلیل، در واژه‌هایی که هنوز پیوند روشنی با فارسی یا عربی داشتند، املای موروث بیشتر حفظ شده‌است؛ اما در واژه‌هایی که بیشتر در زبان تالشی جذب شده بودند، گرایش به بازنمایی تلفظ تالشی افزایش می‌یافت.

ازاین‌رو، آنچه گاه «کاتب‌محور بودن» توصیف می‌شود، بیشتر به تشخیص مصداق‌ها مربوط است تا اصلِ قاعده‌ها. کاتبان غالبا بر سر این اختلاف داشتند که یک واژه تا چه اندازه

تالشی شده‌است و آیا باید مطابق سنت فارسی نوشته شود یا مطابق تلفظ تالشی. بنابراین، میزان آشنایی آنان با زبان فارسی، سنت‌های ادبی و تجربهٔ کتابت در تصمیم‌های املایی آنان نقش مهمی داشته‌است.

این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که سنت کتابت تالشی در لنکران را نباید پدیده‌ای جدا از دیگر سنت‌های نوشتاری منطقه دانست. کاتبان این متن‌ها معمولا با فارسی و ترکی نیز سروکار داشته‌اند و در فضای فرهنگی مشترکی فعالیت می‌کرده‌اند. ازاین‌رو، بخشی از راهکارهای نگارشی آنان احتمالا از سنت‌های کتابتی فارسی و ترکی رایج در قفقاز تأثیر پذیرفته‌است؛ هرچند تعیین دقیق منشأ هریک از این ویژگی‌ها نیازمند پژوهش‌های مستقل و مقایسه‌ای بیشتری است.

درمجموع، نتایج این بررسی نشان می‌دهد که پیش از تحولات زبانی و خطی سدهٔ بیستم، نوعی سنت نوشتاری بومی برای نگارش تالشی در لنکران وجود داشته‌است. این سنت اگرچه هنوز به مرحلهٔ معیارشدگی کامل نرسیده بود، از قاعده‌ها و گرایش‌های کمابیش مشخصی پیروی می‌کرد و توانسته بود تا حد زیادی نیازهای نوشتاری زبان تالشی را در چهارچوب خط فارسی برآورده سازد.

منابع

دورن برنهارد، میرزا محمدشفیع مازندرانی (۱۲۷۷ق/۱۸۶۰م). کنزالاسرار مازندرانی، جلد اول. سن‌پترزبورگ: مطبعهٔ اکادمیهٔ ایمپراطوریه. چاپ عکسی با پیش‌گفتار منوچهر ستوده. کتابفروشی خاقانی، [۱۳۳۷ش]. (عنوان آلمانی: Beiträge zur Kenntniss der iranischen Sprachen. I. Theil: Masanderanische Sprache).

رضایتی محرم. زبان تالشی (گویش مرکزی). رشت: فرهنگ ایلیا. ۱۳۹۰.

رضایتی محرم. (به‌اهتمام). هماوا: ویژهٔ الفبا و دستور خط تالشی. رشت: فرهنگ ایلیا. ۱۳۹۷.

زاهد لنکرانی ملاعلی‌اکبر. گفت‌وگوی تالشی. (Guftugü-i Tâlishi) کتابچهٔ خطی، شمارهٔ Ms.O.932. Institute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg. ۱۸۵۴.

علی‌اف جبار. هیأت علمی تالش به رهبری آکادمیسین ب. آ. دورن. *Молодой учёный*، ۲۰۲۳؛ ۴۵ (۴۹۲): ۴۱۹–۴۲۲. https://moluch.ru/archive/۴۹۲/۱۰۷۶۳۴

عیدگاه طرقبه وحید. تلفظ در شعر کهن فارسی: پژوهشی در شناخت تلفظهای دیرین. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار. ۱۴۰۱.

مستوفی حمدالله. نزهةالقلوب. به‌کوشش گای لسترنج. تهران: امیرکبیر. ۱۳۶۲.

Abilov, Eqbal. 2025. *Fragmenty talyshskoi rechi I (Rukopisi iz kollektsii B. A. Dorna).* Bibliotheca Talyshica, Vol. 1. München: LINCOM GmbH. *(Фрагменты талышской речи I (Рукописи из коллекции Б. А. Дорна)).*

Əboszoda, Fərmoni Fəxrəddin & Şiri Əvəz Sadıxzodə. 2019. Tolışə zıvon: fonetikə, morfologiyə, sintaksis. Minsk: Medisont. (Толышə зывон: фонетикə, морфологијə, синтаксис).

Miller, B. V. 1930. *Talyshskie teksty: teksty, russkii perevod i talyshsko-russko-frantsuzskii slovar'.* Moskva: RANION. *(Талышские тексты: тексты, русский перевод и талышско-русско-французский словарь).*

Miller, B. V. 1953. *Talyshskii yazyk.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. *(Талышский язык).*

Morgan, Jacques de. 1904. *Mission scientifique en Perse. Tome V: Études linguistiques. Dialectes et langues du nord de la Perse.* Paris: Ernest Leroux.

Pireyko, L. A. 1976. *Talyshsko-russkii i russko-talyshskii slovar'.* Moskva: Russkii Yazyk. *(Талышско-русский и русско-талышский словарь).*

Rəcəbli, Əbülfəz. 2008. Talış dilinin fonetikası. Bakı: Nurlan.

Reiss, Paul F. 1855. *O talyshintsakh, ikh obraze zhizni i yazyke.* In *Zapiski* Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva, *Book III. Tiflis.* (О талышинцах, их образе жизни и языке. Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества).

Sokolova, V. S. 1953. Ocherki po fonetike iranskikh yazykov. Vyp. I. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. (Очерки по фонетике иранских языков).

روش استناد به این مقاله:

رحیمی حسینعلی. بررسی تطبیقی رسم‌الخط متون تالشی لنکران در قرن نوزدهم میلادی، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱۴۰۵؛ ۱(۲۱): ۱۸۷-۲۱۶. DOI:10.22124/plid.2026.34193.1770

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by-/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.